

فصل نامه علمی پژوهش نامه تاریخ اسلام
سال دهم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۹
مقاله پژوهشی، صفحات ۷۱-۹۴

تحلیل مضمونی کنش های نخبگان سیاسی در سیاست نامه خواجه نظام الملک

حسین معین آبادی بیدگلی^۱

چکیده

کنش های نخبگان سیاسی حاکم بر ساختارهای رسمی قدرت، از موضوعات مهم دانش سیاسی است. یافته های دولت پژوهی در دانش نظری علم سیاست بر وجوه چهارگانه دولت شامل وجه عمومی، خصوصی، ایدئولوژیک و سرکوب یا اجرای قوانین حکایت دارد. موضوع این مقاله شناسایی کنش های سیاسی حاکمان در کتاب *سیاست نامه* خواجه نظام الملک طوسی است. با توجه به تجربه سیاسی خواجه، اندیشه شاه آرمانی ایرانشهری و ترکیب آن با شریعت اسلام در گفتمان ملی-اسلامی دولت، در کتاب *سیاست نامه* قابل بازیابی است. از این رو مسئله اصلی پژوهش شناسایی انواع کنش های سیاسی حکمرانان بر اساس کتاب *سیاست نامه* است. این پژوهش با روش تحلیل مضمون نشان داده است که خواجه نظام الملک در *سیاست نامه* پنج مضمون فراگیر کنش سیاسی نخبگان را در خلق و خوی حاکم، رفتار با کارگزاران، وظایف دینی حاکم، تدبیر کار ملک و تعامل با مردم تبیین می کند.

کلیدواژه ها: تحلیل مضمونی، خواجه نظام الملک طوسی، *سیاست نامه*، کنش سیاسی.

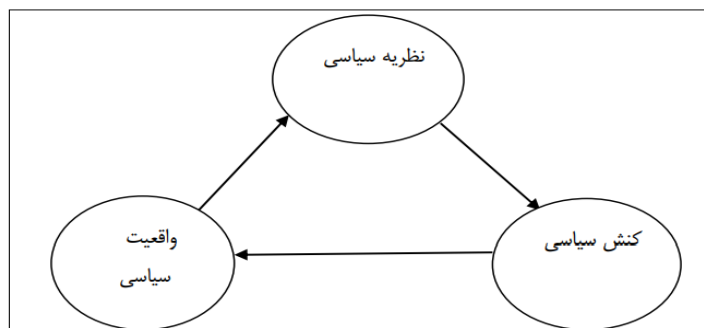
۱. استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه شهید باهنر کرمان. moeini@uk.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۷/۱۹ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۲۵

درآمد

نخبگان سیاسی پس از تشکیل دولت و ایجاد ساختار رسمی قدرت، دارای منابع سه‌گانه سازمان، شخصیت و پول برای حکمرانی بر جامعه می‌شوند. نوع تعامل نخبگان سیاسی با مردم، وظایف کارگزاران سیاسی، نوع تعامل و یا تنازع با دشمنان، خلق و خوی حکمرانی و آنچه وابسته به وظایف ذاتی ساختار رسمی قدرت است، از جمله موضوعاتی است که اندیشمندان سیاسی و سیاست‌نامه‌نویسان بر نوع و چگونگی آن نظریاتی را مطرح کرده‌اند. در اندیشه سیاسی غرب سیاست‌نامه‌نویسانی چون نیکولو ماکیاوولی، توماس هابس و اجتماعی‌نویسانی چون موریس دورژه نسبت به وظایف سازمانی، تربیتی و نهادی حکمرانان، توصیه‌هایی کرده و شیوه حکمرانی را تبیین کرده‌اند. در اندیشه ایرانی‌شهری نیز تنسر، بزرگمهر حکیم و سیاست‌نامه‌نویسان دوره اسلامی به نحوه حکمرانی پرداخته‌اند. در اندیشه ایرانی‌شهری توجه به وظایف حاکم و چگونگی تعامل با مردم و تبیین جایگاه واقعی قدرت با هدف حفظ امنیت سرزمین‌های اسلامی، با نگاهی واقعی ارائه شده‌است. دولت به واسطه حاکم بودن بر ساختارهای رسمی قدرت، دارای اقتدار لازم در ایجاد نظم و امنیت است و وظایف و اختیارات ساختاری دارد (بشیریه، ۴۲). در سیاست‌نامه‌ها برای حفظ امنیت جامعه و اجرای قوانین الهی و جلوگیری از ظلم و تعدی کارگزاران نظام سیاسی و رعایت حرمت دین و حقوق مادی و معنوی مردم، توصیه‌های زیادی وجود دارد. هدف سیاست‌نامه‌نویسان، چگونگی حفظ و گسترش قدرت سیاسی حاکم و توجه به مردم و رعایت حقوق آنها بوده‌است. بر خلاف غرب، سیاست‌نامه‌نویسان ایرانی در چارچوب شرع و با حفظ حرمت‌های دینی و اخلاقی به ارائه مدل مطلوب و کارآمد حکمرانی پرداخته‌اند. حاکم بودن گفتمان دینی بر تفکر و منش سیاست‌نامه‌نویسان، برخلاف اندیشمندان سیاست‌نامه‌نویس غرب، منجر به تبیین نقش دینی حاکم شده‌است. این وظایف و اختیارات از ترکیب اسلام و اندیشه شاه آرمانی ایرانی حاصل شده‌است. براساس دانش سیاست‌گذاری عمومی می‌توان سیاست‌نامه را دستورالعمل اجرایی برای نحوه حکمرانی نامید. محتویات سیاست‌نامه‌ها شامل اهداف و راهبردهای رسیدن به اهداف تبیین شده،

است. خواجه نظام‌الملک طوسی از جمله این سیاست‌نامه‌نویسان است که در کتاب سیاست‌نامه به چگونگی حکمرانی و با هدف حفظ ملک و سلطنت، به آموزش سیاسی پرداخته است. این کتاب حاوی مطالبی در ارتباط با واقع‌گرایی سیاسی، نحوه اقدامات سیاسی حکمران و چگونگی حفظ نظام سیاسی است. شناسایی توصیه‌ها و تبیین نوع کنش‌های سیاسی مورد نظر خواجه با بهره‌گیری از تاریخ ایران، اندیشه سیاسی باستان، وظایف و مسئولیت‌های اخلاقی برآمده از شریعت اسلام و تجربه زیست سیاسی او، مدل مناسبی از کنش سیاسی حاکم در اندیشه اسلامی ایرانی را به تصویر می‌کشد. در گفتمان اسلامی و ایرانشهری حکمرانی در ارتباط با مبانی نظری حاکمیت و کنش سیاسی نخبگان حاکم، اندیشمندان و سیاست‌نامه‌نویسانی چون خواجه‌نظام‌الملک (۱۳۴۴ش) در سیاست‌نامه، وظیفه حاکم را ایجاد عدالت و سیرت نیکو می‌دانند. در ارتباط با کنش سیاسی جامعه نسبت به ساختار قدرت، لوسین پای (ص ۱۰۰) معتقد است هر کنشی که یکی از اهداف آن به‌صورت آگاهانه یا ناآگاهانه در پیوند با قدرت باشد کنش سیاسی است. بر همین اساس هر کنشی که مرتبط با ساختار قدرت باشد، کنش سیاسی نامیده می‌شود. این رفتارها مجموعه عکس‌العمل‌های انسان نسبت به قدرت و اقتدار است که از کنش‌های مسالمت‌آمیز تا رفتارهای خشونت‌بار را شامل می‌شود. اولین بار در سال ۱۹۰۸م گراهام والاس و بعدها آرتور بنتلی، مطالعه‌کنش-سیاسی (مطالعات رفتاری) در علوم سیاسی را آغاز کردند (Eulau, Janowitz, 8 Eldersveld). یورگنسن و فیلیپس (۱۳۸۹ش) معتقدند معمولاً واقعیت‌های سیاسی منجر به شکل‌گیری نظریه سیاسی شده و کنش‌های سیاسی بر طبق نظریه سیاسی شکل می‌گیرد.

نمودار شماره ۱: یورگنسن و فیلیپس (۱۳۸۹ش) به نقل از امام جمعه زاده و همکاران (۱۳۹۶ش: ۱۸۶)

طبق نمودار، واقعیت سیاسی باعث شکل‌گیری نظریه سیاسی شده و نظریه سیاسی بر کنش سیاسی تأثیر می‌گذارد. از سوی دیگر کنش سیاسی کنشگر نیز بر واقعیت سیاسی تأثیر گذاشته و به آن شکل می‌دهد. هافمن در تعریف کنش سیاسی، آن را اقدامی آگاهانه و راهبردی افراد یا سوژه‌های سیاسی در شرایط خاص یا منحصر به فرد می‌داند. کنش سیاسی برآمده از الگوها یا وظایفی است که به‌عهده کنشگر است. انجام کنش و یا مقاومت در برابر آن منجر به مطرح شدن مباحثی تحت عنوان راهبردهای کنش سیاسی شده است (Hofmman, 151).

بر اساس مبنای نظری پژوهش، پرسش اصلی مقاله این است که در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، کنش‌های سیاسی حاکمان در مقام حکمرانی چگونه در چارچوب ساختار رسمی قدرت تبیین می‌شود؟

پیشینه پژوهش

درباره اندیشه سیاسی خواجه آثار بسیاری نوشته شده است. عقدایی (۱۳۹۰ش) در مقاله «تعامل دین و سیاست در سیاست‌نامه» به بررسی رابطه این دو در نگرش خواجه نظام‌الملک می‌پردازد. عباس زاده و یوسف‌لو (۱۳۹۱ش) به بررسی مقایسه‌ای آرای خواجه نظام‌الملک و میرعبدالحسین علوی در باب حقوق و تکالیف رعیت و پادشاهان پرداخته و رعایت آن را عامل ثبات و آبادانی ملک می‌دانند. حیدری (۱۳۹۷ش) به

تفاوت‌ها و تشابهات اندیشه امام علی علیه السلام و خواجه نظام‌الملک در دو کتاب *نهج‌البلاغه* و *سیاست‌نامه* می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد امام علی علیه السلام، قرآن را سرلوحه عمل حاکمان قرار می‌دهد اما خواجه نظام‌الملک واقع‌بینی اسلامی را با آرمان‌خواهی ایران باستان پیوند می‌زند. درویش علی‌پور و باقری خلیلی (۱۳۹۵ش) به بررسی اختلاف و شباهت‌های کنش‌های کلامی و غیرکلامی خواجه نظام‌الملک و امام محمد غزالی در دو متن می‌پردازند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد هر دو اندیشمند کتاب خود را برای راهنمایی حاکمان به نگارش درآورده و خواجه معتقد به قتل غیرشافعیان و امام محمد معتقد به عدالت است. کاربرد وجوه افعال التزامی و امری در مفهوم قطعیت، از برجسته‌ترین نشانه‌های مبانی ایدئولوژیک در هر دو متن است. قدیمی قیداری و قانعی زوارق (۱۳۹۶ش) به بررسی نگرش خواجه نسبت به پیروان سایر مذاهب پرداخته که او آنان را بددین و بدمذهب خطاب می‌کند و برای توجیه تعصب و مخالفت خود نسبت به آنها حکایت‌هایی می‌آورد. خلیلی‌پور و راشد محصل (۱۳۹۵ش) به دنبال بررسی تشابهات و تفاوت‌های دو کتاب *ارتهه شاستره* کاوتیلیه و *سیاست‌نامه* به این نتیجه می‌رسند که هر دو کتاب متکی بر اصول کشورداری است که یکی در سنت رساله هندی - سنسکریت نوشته شده و دیگری در سنت ایرانی - باستانی. اکوانی (۱۳۹۸ش) معتقد است خواجه با نظریه شاهی از نظم خلافت‌محور گذر کرده و سیاست‌نامه عرصه تقابل سه گفتمان خلافت، گفتمان شاهی و گفتمان دینی مقاومت است. خواجه در *سیاست‌نامه* با طرد و کمرنگ‌سازی دو گفتمان دیگر، تحول گفتمانی از شریعت‌نامه به اندرزنامه‌نویسی و تأکید بر گفتمان شاه ایرانی را شکل داده است. سلامت آذر (۱۳۹۸ش) در مقایسه میان شهریار ماکیاولی و *سیاست‌نامه* خواجه نظام‌الملک معتقد است نگرش ماکیاولی به دین، ابزاری، فایده‌گرایانه، واقع‌گرا، مدرن و غیر سکولار و عامل وحدت مردم است و در اخلاق، بی‌پروا، عاری از احساسات و گاه بی‌اخلاق است اما نگرش خواجه نسبت به دین متعصبانه، کلاسیک و محافظه‌کارانه است و خواجه اخلاق را برآمده از دین می‌داند. مشهدی و غنی کله‌لو (۱۳۹۹ش) معتقدند *سیاست‌نامه* دارای اصولی در باب حقوق عمومی و نظام مالی اسلامی است.

مفاهیمی چون انصاف، شفافیت مالی، ممنوعیت غرر، ممنوعیت اکل مال به باطل، عدالت اقتصادی و امنیت اقتصادی در ساختار دولت اسلامی مد نظر خواجه از شریعت اسلام استخراج شده و دارای اهمیت است. بر اساس این پیشینه، برخی مقالات به صورت مقایسه‌ای به موضوعات مشترک و متفاوت در متون مختلف با سیاست‌نامه پرداخته و برخی نیز به موضوعات مشخصی چون تعامل دین و سیاست، اصول مالی اسلامی و غلبه گفتمان ایرانی شهری بر گفتمان‌های دیگر در سیاست‌نامه پرداخته‌اند. اما در باب انواع کنش‌های سیاسی حاکمان و دسته‌بندی این الگوهای رفتاری، پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. همچنین، روش پژوهش تحلیل مضمونی متن سیاست‌نامه، از جمله روش‌های جدید بررسی متن است که در این مقاله به کار گرفته شده است. این مقاله می‌تواند با استفاده از روش تحلیل مضمون به این کنش‌ها در اندیشه خواجه نظام‌الملک در وجوه مختلف حکمرانی بپردازد و بررسی متن سیاست‌نامه در باب ویژگی‌های شاه آرمانی ایرانی را تکمیل کند.

روش پژوهش

در مورد مبنای نظری کنش سیاسی، بویاتزیس روش تحلیل مضمون را ابزاری مناسب برای روش‌های مختلف پژوهشی می‌داند (Boyatzis, 6). او تحلیل مضمونی را روشی برای دیدن متن، برداشت و درک مناسب از اطلاعات ظاهراً غیرمرتبط، تحلیل اطلاعات کیفی، مشاهده نظام‌مند شخص، تعامل، گروه، موقعیت، سازمان یا فرهنگ و تبدیل داده‌های کیفی به کمی می‌داند (کمالی، ۱۹۲). براون و کلارک ویژگی این روش را انعطاف‌پذیری آن می‌دانند (Braun & Clark, 80). گیون معتقد است تحلیل مضمون یک راهبرد تقلیل و تحلیل داده‌ها است که به واسطه آن، داده‌های کیفی، تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی، تلخیص و بازسازی می‌شوند (Given, 87). مزیت این روش نسبت به سایر روش‌های کیفی مرسوم در علوم انسانی منعطف بودن و عدم وابستگی آن به چارچوب نظری از پیش تعیین شده است (عابدی جعفری و دیگران، ۱۵۰). بر همین اساس روش تحلیل مضمون از روش‌های مورد وثوق نظریه‌پردازان روش

شناس در حوزه علوم انسانی است که می‌توان آن را در چارچوب‌های نظری مختلف به کار گرفت. این روش الگوهای موجود درون متن را شناسایی کرده و داده‌ها را سازماندهی می‌کند. با به کارگیری روش تحلیل مضمون کیفی می‌توان چارچوب و ساختار متن را به صورت دقیق شناسایی و مفاهیم پر تکرار را احصاء کرد تا به یک الگوی تکرارپذیر معنادار دست یافت (احمدی نژاد، ۹۲). مضمون الگویی است که در داده‌ها یافت می‌شود، مشاهدات را توصیف و سازماندهی می‌کند و به تفسیر پدیده می‌پردازد (حسین عسگری، ۱۰۴). این روش، ساده، کارآمد و انعطاف‌پذیر است. بر همین اساس در این پژوهش از روش تحلیل مضمون کیفی با رویکرد مضمون شبکه‌ای استفاده می‌شود. جامعه مورد مطالعه این مقاله کتاب *سیاست‌نامه* است که حاوی پنجاه و یک فصل در باب حکمرانی و توصیه‌های سیاسی، حکایات مختلف اخلاقی و ادبی است که به همت محمد قزوینی و مرتضی مدرسی در سال ۱۳۴۴ش چاپ شده است.

با بررسی کنش‌های سیاسی حکمرانان از منظر خواجه، معلوم شد که مضامین مختلفی در *سیاست‌نامه* مورد تأکید خواجه است اما تمامی مضامین مطرح شده، تکرارپذیر نبوده و به دفعات مورد توجه خالق *سیاست‌نامه* قرار نگرفته است. بر اساس روش تحلیل مضمونی آن دسته از مضامین و مفاهیم مرتبط با آنها که به دفعات تکرار می‌شوند و قابلیت الگوسازی و ساخت شبکه‌ای از مفاهیم را دارند، به عنوان مضامین اصلی رصد و دیگر مضامین رها می‌شوند. مضمون‌سازی اولیه به صورت منعطف صورت می‌گیرد و مؤلف می‌تواند با توجه به متن و یافته‌های خود اقدام به مضمون‌سازی نماید. با بررسی متن مشخص شد کدام یک از مضامین ساخته شده مؤلف در متن *سیاست‌نامه* تکرار و کدام مضامین تکرار نمی‌شوند. بر این اساس تحلیل مضمون، مطالعه و بررسی *سیاست‌نامه* نشان داد که سه دسته مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی متن)، مضامین سازمان دهنده (محصول ترکیب و تلخیص مضامین پایه است) و مضامین فراگیر (مضامینی که در برگزیده اصول حاکم بر متن به عنوان یک کل هستند) و پنج مضمون اصلی به عنوان مضامین فراگیر در این متن به دفعات تکرار شده است و به عنوان کنش‌های سیاسی حکمرانان مورد تأکید خواجه است. خلق

وخوی حاکم، رفتار با کارگزاران، وظایف دینی حاکم، تدبیر کار ملک و تعامل با مردم از مضامین کنش‌های اصلی و فراگیر هستند و مفاهیم فراوان به همراه داده‌های زیادی توسط خواجه نظام‌الملک در چارچوب این پنج مضمون فراگیر در سیاست‌نامه تولید شده‌است.

نمودار شماره ۲: مدل تحلیل مضمونی کنش سیاسی حاکم در سیاست‌نامه

یافته‌های پژوهش

مضامین اصلی ارائه شده از متن کتاب سیاست‌نامه احصاء شد و در ارتباط با مضمون خلق وخوی حاکم، مفاهیم موجود در جدول زیر شناسایی شد.

جدول شماره ۱: مضمون خلق و خوی حاکم

مفهوم	داده‌ها
قدردانی از اشخاص	بنده که خدمت پسندیده کرده باشد و هرگز بد عهدی و خیانتی از او ندیده باشد و ملک بدو استوار بود و بر دولت مبارک بود، به آزار دل او نباید کوشید و سخن هر کس به زشتی او نباید شنید باید که اعتماد بر او هر روز زیادت‌تر بود (ص ۱۳۹). هر که از خدمتکاران خدمتی پسندیده کند باید که در وقت، نواختی یابد و ثمرات آن بدو رسد (ص ۱۵۳). وقت بخشش اندازه هر کس نگاه دارد (ص ۲۶۴).
خلق وخوی نیک	اگر ملک خواهد که او را بر همه ملکان فخر و فضل باشد اخلاق خویش را مهذب و آراسته گرداند (ص ۲۱۰). خصلت نیک این است حیا و حسن خلق و حلم و عفو و تواضع و سخاوت و

	<p>صدق و صبر و شکر و رحمت و علم عقل و عدل و هر وقتی که کاربندی این خصلت‌ها را به ترتیب همه کارها بدانی در احوال مملکت هیچ مشیری حاجت نیاید (ص ۲۱۰).</p> <p>امر و نهی برحسب امکان به جای آورد. جهد آن کند که عملی که کند از او یادگار ماند و همه رنج‌های دنیا از جهت نام نیکوست (ص ۲۶۵).</p>
خلق و خوی بد	<p>خصلت‌های بد این است: حقد، حسد، کبر، غضب، شهوت، حرص، امل، لجاج، دروغ، بخل، خوی بد، ظلم، خودکامی، شتاب، ناسپاسی و سبکساری (ص ۲۱۰).</p>
رعایت تشریفات	<p>باید که به دیدار باشند و هر یک را جایی معلوم، کسانی که از خواص باشند گرداگرد تخت نزدیک ایستند (ص ۱۴۳).</p> <p>معروفان را نباید گفت تا تجمل سلاح و آلت جنگ نیکو سازند که جمال، نیکویی و شکوه ایشان اندر آن باشد نه اندر تجمل آلت و زینت خانه (ص ۱۴۵).</p>
خوان (سفره) نیکو	<p>پادشاهان همیشه اندر خوان نیکو نهادن تکلف کرده‌اند... و در خبرست که فراخ- داشتن نان بر خلق خدایتعالی عمر و ملک و دولت بیفزاید (ص ۱۵۰).</p> <p>نان دادن سر همه مردمی‌ها و مایه همه جوانمردی‌هاست (ص ۱۵۲).</p> <p>هر که در جهان نام گرفته بیشتر از نان دادن گرفته و مردم نان کور بخیل در دو جهان نکوهیده‌اند (ص ۱۵۲).</p>
جدیت و عدم مزاح و شوخ طبعی	<p>نه با بندگان و نه با سپاه سالاران و عمیدان محتشم مزاح و گستاخی نکند الا با ندیمان که مخصوص این کار هستند (ص ۱۴۲).</p>
حفظ بیت‌المال	<p>وظیفه حاکم آبادان کردن کشور است (ص ۷۶).</p> <p>بیت‌المال، مسلمان راست با مال مسلمانان چندان گستاخی کن که مسلمانان با مال تو می‌کنند (ص ۱۶۵).</p> <p>پادشاه نیک به دیدار آید و اهل فساد را مالش دهد (ص ۱۹۹).</p> <p>ملوک را همیشه دو خزینه بوده است یکی خزینه اصل و یکی خزینه خرج و مالی که حاصل می‌شده، بیشتر به خزانه اصل بودی و کمتر به خزانه خرج (ص ۲۵۹).</p> <p>چنان زندگی کند که بر او رقم بخل نکشند و نه نیز چنان اسراف کند که گویند باد دست است و متلف (ص ۲۶۹).</p>
میان‌روی	<p>با خصمان چنان جنگ کند که آشتی را جای بماند. به او دوست و دشمن چنان</p>

	<p>پیوندد که تواند گسست و چنان بگسلد که تواند پیوست. نه همیشه خوش طبع باشد و نه یکبار ترش روی. مرد باید که در همه کارها میانه رو باشد. چون یک چندی به تماشا و شکار و لذات مشغول باشد گاه به گاه به شکر و صدقه و نماز شب و روزه و قرآن خواندن و خیرات مشغول باشد تا از دین و دنیا با نصیب شود (ص ۲۶۵).</p>
انصاف	<p>اگر شاه بیدادگر باشد لشگر همه بیدادگر شود (ص ۴۸). شاه باید با عدالت با مردم برخورد کند (ص ۱۱). بی‌عدالتی باعث نابودی ملک می‌شود (ص ۴۸). روزگار نیک آن باشد که پادشاهی عادل باشد (ص ۵۶). چون مردمان شهر آن امن و عدل بدیدند گفتند ما را پادشاه باید که عادل باشد و ما از او به جان و زن و فرزند ایمن باشیم (ص ۱۳۵). چون پادشاه وقت، خدای ترس و عاقبت‌اندیش باشد عادل تواند بود و لشکر همچنین شوند و سیرت او گیرند (ص ۱۶۸).</p>

بر اساس جدول یک، مفهوم «قدردانی از اشخاص»، اعتماد به کارگزاران خدوم و پاکدل، دادن پاداش بابت خدمات نیک و رعایت اعتدال در بخشش و هدیه را توصیه می‌کند. مفهوم «خلق و خوی نیک»، آراستگی و تهذیب اخلاق حاکم، حیا، عفو و نام نیک را مورد تأکید قرار می‌دهد. مفهوم «خلق و خوی بد» برخی اخلاق رذیله و بد چون حسد، بخل، غضب، شهوت، حرص و دروغ را شناسایی کرده و حاکم را از داشتن آنان بر حذر می‌کند. مفهوم «رعایت تشریفات» بر جای‌گیری صحیح افراد با توجه به سلسله مراتب آنان در مراسم‌های رسمی و لباس و تجهیزات مناسب توصیه می‌کند. مفهوم «خوان یا سفره نیکو»، حاکم را مکلف به بخشش و سفره‌داری می‌کند و آن را عامل بقای نظام سیاسی و بخل و خساست را عامل بدنامی در دو جهان می‌داند. مفهوم «جدیت و عدم مزاح و شوخ طبعی» به رفتار جدی همراه با رسمیت اشاره کرده و مزاح شاه جز با ندیمان منع می‌کند. مفهوم «حفظ بیت المال» به آبادان کردن کشور، حفظ اموال مسلمانان، تنبیه فاسدان، ترتیب امور مالی با داشتن دو خزانه و میانه‌روی در

مصرف بیت‌المال توجه می‌کند. در مفهوم «میانه روی یا اعتدال» به داده‌هایی برخورد می‌کنیم که حاکم را از تندروی منع می‌کند، رفتاری میانه را با دشمنان و دوستان توصیه می‌کند و معتقد است که مرد باید در تمامی کارها میانه‌رو باشد. مفهوم «انصاف» مرتبط با مضمون خلق و خوی حاکم است و به دادگری، برخورد عادلانه با مردم، اجرای عدالت و ایمن بودن مردم از حاکم عادل اشاره می‌کند.

مضمون رفتار با کارگزاران، از دیگر مضامین اصلی در سیاست‌نامه است که پس از بررسی، مفاهیم مرتبط با این مضمون در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۲: مضمون رفتار حاکم با کارگزاران

مفهوم	داده‌ها
تعامل با نگهبانان و پاسبانان	این شغل نازک و خطرناک است، کسانی که این قوم را تیمار دارند باید که همه را بشناسند و در احوال ایشان پنهان و آشکارا بررسیده باشند (ص ۱۴۸).
بار خاص و عام (ملاقات)	بار دادن را ترتیبی باید، اول خویشاوندان درآیند پس از آن معروفان و حشم و پس از آن دیگر اجناس مردمان... بر بزرگان هیچ چیز سخت‌تر از آن نباشد که به درگاه آیند و پادشاه را نادیده باز گردند (ص ۱۴۰).
مسئولین حکومتی	باید پرهیزگار، خداترس بوده و صاحب غرض نباشند... عادل باشند و مصلحت خلق را بدانند (ص ۵۶). مسئولیت شهر به کسی داده شود که دیندار و خدا ترس باشد (ص ۵۲). مشرفان و کارگزاران دولتی حقوق مکفی دریافت کنند تا از مردم رشوه نگیرند (ص ۷۱). اگر شایستگی و هنر او همه جا معلوم شدی... آنکه تا سی و پنج ساله نشدی او را امیری ندادندی و ولایت نامزد نکردی (ص ۱۲۳). عمری ببايد و روزگاری مساعد تا بنده شایسته و آزموده به دست آید (ص ۱۳۹). آن‌که تقصیری کند بی ضرورتی و سهوی، آن‌کس را به اندازه گناه مالشی رسد تا رغبت بندگان در خدمت زیادت گردد تا بیم گناهکاران بیشتر شود و کارها بر استقامت رود (ص ۱۵۳).

	<p>اگر عاملی بد مذهب باشد چون جهود و ترسا و گبر، مسلمانان را به بهانه عمل و حساب و کتاب رنج نماید و استخفاف کند چون مسلمانان از آن بدکیش تظلم کنند و بنالند او را معزول باید کرد و بدان مشغول نباید بود (ص ۱۹۱).</p>
رسولان	<p>باید به فرستادگان پادشاه احترام فراوان گذاشته شود. هر چه به ایشان کنند از نیک و بد آن چنان باشد که پادشاه را کرده‌اند (ص ۱۱۲).</p> <p>فرستادن رسول به کشورهای دیگر با هدف بررسی تمامی جوانب آن کشور از وضعیت معیشت مردم و رضایت ایشان تا سپاه و کارگزاران حکومتی و امنیت طروق است (ص ۱۱۳).</p> <p>رسول نماینده خرد و سیرت پادشاه است و لازم است از افراد خردمند انتخاب شوند (ص ۱۱۶).</p>
جاسوسان	<p>به هر کسی که کار بزرگی سپرده می‌شود یک نفر بر او جاسوسی می‌کند تا تخلف نکند (ص ۳۳).</p> <p>باید به همه جا جاسوس در لباس بازرگان، سیاح و صوفی فرستاد برای اطلاع از حال رعیت و آگاهی نسبت به حمله دشمن، تا پادشاه بر همه اتفاقات آگاه باشد و جلوی فتنه را بگیرد (ص ۸۷).</p>
وزیران	<p>مشورت با وزرا برای اداره ملک و جنگ ضروری است (ص ۱۰۵).</p> <p>نظارت بر رفتار وزرا ضروری است زیرا وزیر نیک روش و نیک رأی باعث آبادانی مملکت و لشکر و خشنودی رعایا می‌شود (ص ۲۴).</p> <p>غفلت امیر و خیانت وزیر باعث نابودی پادشاهی می‌شود (ص ۳۳).</p> <p>چون وزیر دراز دست و خاین باشد و ظالم، عاملان همه همچنان باشند بلکه بدتر (ص ۱۹۰).</p> <p>هر وقت که بی اصلاص و مجهولان و بی فضلان را عمل فرمایند و معروفان و فضلان معطل بگذارند... دلیل بر نادانی و بی کفایتی وزیر باشد (ص ۱۸۵).</p> <p>وزیر باید که نیکو اعتقاد و حنفی مذهب باشد یا شافعی مذهب پاکیزه دین و کافی و معاملت دان و سخی و پادشاه دوست بود و اگر وزیر زاده باشد نیکوتر (ص ۱۹۳).</p>
نظامیان	<p>نیاز به افراد نگهبان و نظامی کارآموده و آماده و دارای سلاح مناسب است</p>

	<p>(ص ۱۰۸).</p> <p>لشگر را مال روشن باید کردن و شاه شخصاً موجب لشگر را بپردازد تا مهر و الفت ایجاد شود (ص ۱۱۷).</p> <p>چون لشگر همه از یک جنس باشد از آن خطر خیزد... باید که از هر جنس لشگر بود، دیلم، خراسانی، پارس، گرجی (ص ۱۲۱).</p> <p>اگر با بزرگان و سپاه سالاران و عمیدان محتشم مخالفت بیشتر کند شکوه پادشاه را زیان دارد و در فرمان های او سستی کنند (ص ۱۴۱-۱۴۲).</p> <p>هر حاجتی که لشکر را بود باید که به زبان سرخیلان و مقدمان (سرتیپ) بود تا اگر نیکویی فرموده شود به دست ایشان باشد بدان سبب ایشان را حرمتی حاصل شود (ص ۱۴۵).</p> <p>پادشاه باید از احوال نظامیان مطلع باشد (ص ۷۱).</p> <p>اگر لشگر بر ولایت ملک مهربان نباشد و بر مردم ولایت رحم و شفقت ندارد، همه در آن کوشند که کیسه خویش پر کنند و غم ولایت نخورند (ص ۲۰۸).</p> <p>هرگاه که لشگر را در ولایت زخم و بند و زندان و غضب و خیانت و عزل و تولیت کند آن گاه چه فرق باشد میان ملک و لشگر که همیشه این کار ملوک بوده است نه کار لشگر (ص ۲۰۹).</p>
<p>قضات</p>	<p>احوال تک تک آنان را بداند، هر کس شایسته، عالم، زاهد و کوتاه دست تر است بر کار گمارده شود و به اندازه کفاف حقوق دهد (ص ۴۷).</p> <p>اگر رشوت گیرد باید مجازات شود (ص ۹۷).</p> <p>از حکم قاضی حمایت شود حتی اگر در مورد فساد محتسب باشد (ص ۴۷).</p> <p>شاه باید حرمت و شان قضات را حفظ کند (ص ۵۱).</p> <p>قضات عامل ماندگاری و عدالت جامعه از حضرت آدم تاکنون بوده اند (ص ۴۷).</p> <p>اگر پادشاه را عدل بودی و در کارها بیدار بودی حاکم (قاضی)، راست رو بودی چون حاکم راست رو نیست پادشاه کی عادل است بل غافل است (ص ۸۷).</p> <p>جلوگیری از تعرض قاضیان به مال مردم (ص ۹۱).</p>

غلامان	<p>غلام از دربار روانه نشود مگر به ضرورت و نسبت به جمع آوری اموال از مردم دقت شود زیرا اتفاق افتاده است که خراج بیشتری از مردم می‌ستاند و باعث فقر می‌شود (ص ۸۶).</p> <p>غلامی مرغی به زور از روستایی گرفته بود، البتکین با شمشیر او را به دو نیم کرد و سه روز منادی کردند که هر آن کس که مال مسلمانان ستاند همچنان با او کنم که با غلام خود کردم (ص ۱۳۵).</p>
بندگان (امیران و کارگزاران)	<p>اگر با بندگان (کارگزاران) بیشتر نشیند حشمت را زیان دارد و حرمت شکسته شود و رکیک طبعی باشد که ایشان خدمت را نشایند (ص ۱۴۱).</p> <p>نباید که زیر دستان پادشاه زیر دست گردند که از آن خلل‌های بزرگ متولد شود و پادشاه بی قدر و بی شکوه گردد خاصه زنان (ص ۲۰۰).</p> <p>در ایام قدیم زن پادشاهی بر پادشاهی مسلط شده‌است جز فتنه و فساد و شور و شر نبوده‌است (ص ۲۰۰).</p>

بر اساس جدول دو، خواجه نظام‌الملک در ارتباط با مضمون رفتار حاکم با کارگزاران به برخی مفاهیم مهم پرداخته است. از منظر او، کارگزاران دولتی دارای حقوق و مسئولیت هستند. مفهوم «تعامل با نگهبانان و پاسبانان» به دقت و باریک‌بینی در انتخاب ایشان، آگاهی و تیزبینی نسبت به احوال آنان تأکید می‌کند و وظیفه آنان را مهم می‌داند. مفهوم «بارخاص و عام (ملاقات)» به دادن وقت دیدار با بزرگان از خویشاوندان تا کارگزاران حکومتی و مردم توجه می‌کند و بدترین رفتار را ندادن وقت ملاقات به بزرگان می‌داند. مفهوم «مسئولین حکومتی» به شرایطی چون پرهیزگاری، دینداری، عدالت، دادن حقوق مکفی به آنها، شایستگی، پختگی و شرط سن، نظارت بر عملکرد آنان و تذکر در مورد خطاها و گوشمالی مناسب تأکید می‌کند. خواجه در اواخر قرن پنجم در دوره‌ای می‌زیسته است که تعصبات مذهبی بسیار شدید بوده و خود نیز به عنوان یک محدث شافعی مذهب تعصب زیادی را نسبت به مذهب خود و مقابله و مبارزه با سایر مذاهب به خصوص اسماعیلیه شیعه مذهب داشته است. در ارتباط با مفهوم «رسولان» یا نمایندگان پادشاه به انتخاب بهترین گزینه، حفظ حرمت آنها و

فرستادن ایشان به کشورهای همجوار برای اطلاع‌یابی از وضعیت عمومی آن جامعه تأکید می‌کند. مفهوم «جاسوسان» وظیفه ایشان نظارت بر عملکرد هر یک از افراد دارای مقام و مسئولیت سیاسی و آگاهی کامل از امورات مردم و اطلاع‌یابی از حيله دشمنان و انتقال این اطلاعات به شخص حاکم است. در مفهوم «وزیران»، مشورت با آنها و نظارت بر رفتارشان، جلوگیری از غفلت و خیانت آنها و توجه به داشتن مذهب نیکو مورد تأکید خواجه است. مفهوم «نظامیان» به پرداخت مواجب و آموزش مناسب و تشکیل سپاه از تمامی اقوام ایرانی، حفظ حرمت فرماندهان و غمخواری و مهربانی نظامیان نسبت به مردم تأکید می‌کند. مفهوم «قضات» به انتخاب دست پاک‌ترین و حفظ حرمت ایشان و احترام به احکام قضایی و مقابله با رشوه‌گیری را توصیه می‌کند. مفهوم «غلامان» به عملکرد ایشان و جلوگیری از تعرض آنها به اموال مردم توجه کرده است. مفهوم «بندگان (امیران و کارگزاران)» با هدف حفظ حرمت شاه و جلوگیری از فتنه زنان توصیه‌هایی را به شخص حاکم می‌کند. در ارتباط با مضمون وظایف دینی حاکم، مفاهیم مورد نظر شناسایی و در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۳. مضمون وظایف دینی حاکم

مفهوم	داده‌ها
چگونگی رفتار با علما	احترام ایشان و دادن حقوق مکفی از بیت المال (ص ۶۸).
دینداری	تحقیق و پژوهش در دین، آگاهی به تفسیر قرآن، شرکت در جلسات مناظره فرقه‌های دینی تا رفتار حاکم دینی شود (ص ۶۹). در کار دین مجتهد باشد تا ایزد تعالی او را در مهمات دینی و دنیاوی کفایت کند (ص ۲۶۵).
چگونگی رفتار با بد مذهبان	هیچ شغل و کاری به ایشان (جهود، گیر، ترسا و قرمطی) واگذار نشود (ص ۱۸۷). سلطان طغرل و آلب ارسلان... چون بشنیدندی که ترکی یا امیری رافضی را به

	خویشتن راه داده است با او عتاب فرمودندی (ص ۱۸۷). هر کجا رافضی دیدید ایشان را بکشید (ص ۱۸۱). دعوی شیعت و قوت ایشان بیشتر از رافضیان و خرمدینان باشد و هر چه ممکن باشد کرد از فساد و قیل و قال و بدعت چیزی باقی نگذارند به قول دعوی مسلمانی کنند و به معنی فعل کافران دارند (ص ۲۱۰).
طهارت مال	مال مردم را به حرام گرد نیاورید که آن دنیا باید جواب داد (ص ۲۱). زر را دشمن گیر تا مردمان ترا دوست گیرند (ص ۵۵).

بر اساس جدول سه، مضمون «وظایف دینی حاکم» یکی دیگر از مضامین پنج‌گانه کنش سیاسی مورد نظر خواجه است. در این مضمون به برخی از مفاهیم پرداخته شده است. در مفهوم «چگونگی رفتار با علما» به حفظ احترام ایشان و دادن حقوق مکفی از بیت‌المال تأکید شده است. مفهوم «دینداری»، دین‌پژوهی، تحقیق و پژوهش در دین و شرکت در جلسات و مناظرات دینی و مجتهد بودن حاکم در دین را توصیه می‌کند. در مفهوم «چگونگی رفتار با بدمذهبان» به عدم واگذاری مشاغل حساس به غیر مسلمانان، کشتن رافضیان و مقابله با شیعیان توصیه می‌کند. مفهوم «طهارت مال» مقابله با جمع کردن مال حرام، دنیاگریزی و عدم مال‌پرستی را به حاکم توصیه می‌کند. در ارتباط با مضمون تدبیر کار ملک، مفاهیم شناسایی شده در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۴: مضمون تدبیر کار ملک

مفهوم	داده‌ها
مشاوره با دانشمندان	مشاورت کردن از قوی رای بود و از تمام عقلی و پیش‌بینی چه هر کس با دانش باشد و هر یک چیزی داند (ص ۱۰۸). مشورت ناکردن در کارها از ضعیف رأی باشد و چنین کس را خودکامه خوانند (ص ۱۰۹). بهترین سلطان آن است که با اهل علم نشست و برخاست کند (ص ۶۹). پادشاه کودکان را برنکشد و تدبیر با پیر و دانایان کن (ص ۱۹۹). بزرجمهر سبب ویرانی آل ساسان را دو چیز می‌داند: یکی آن‌که آل ساسان کارهای

	<p>بزرگ بکارداران خرد و نادان گماشته بودند و دیگر اهل دانش و خردمندان را خریداری نکردند و کار با زنان و کودکان گذاشتند و این هر دو را خرد و دانش نباشد (ص ۲۰۳).</p>
<p>صاحب خبران ملک (خبرنگار)</p>	<p>به هر کسی شغلی بزرگ بدهد باید یک نفر بر او به صورت سری نظارت کند (ص ۳۳). باید در تمام ایالات صاحب خبران به کار گرفته شوند و تمام اطلاعات را به شاه برسانند (ص ۷۶). داشتن صاحب خبر یکی از قواعد ملک است (ص ۸۲).</p>
<p>احترام فرمان‌های شاه</p>	<p>فرمان کمتر داده شود تا حرمت فرمان‌های شاه حفظ شود (ص ۸۳). وجود قدرت انحصاری شاه در مملکت تا کسی فرامین آن را بی اعتبار نسازد (ص ۸۳). از ناموس‌های مملکت یکی نگاه داشتن القاب و مراتب و اندازه هر کس است (ص ۱۷۰). لقب (القاب) دین و اسلام و دولت در چهار گروه رواست: یکی پادشاه و یکی وزیر و یکی عالم و چهارم امیری که پیوسته به غذا مشغول باشد (ص ۱۷۷). یک کار را به دو نفر و دو کار را به یک نفر واگذار نکن، هر دو باعث خلل در عمل می‌شود (ص ۱۷۸).</p>
<p>امنیت راه‌ها</p>	<p>شاه باید برای امنیت راه‌ها، پیک (راهدار) داشته باشد تا از امور راه مطلع باشد (ص ۱۰۲).</p>
<p>ندیمان و نزدیکان</p>	<p>وجود ندیم برای شاه ضروری است. اگر پادشاه کسی را ندیم (همنشین و هم‌صحبت) قرار داد نباید به او شغل دیگری بدهد و بالعکس، زیرا باعث درازدستی او و رنج مردمان می‌شود (ص ۱۰۵). مزاح و گستاخی پادشاه فقط با ندیمان بود و نه کس دیگر (ص ۱۴۲).</p>
<p>سلاح‌های مرصع (رعایت تشریفات)</p>	<p>هر گاه فرستادگان به بارگاه می‌آیند بیست غلام سلاح‌های مرصع بردارند و گرد تخت بایستند (ص ۱۱۱). زینت ملک و ترتیب پادشاهی بر اندازه همت ملک می‌باید که باشد (ص ۱۱۱).</p>
<p>حساب ولایات</p>	<p>حساب مال ولایات بنویسند و مجموع و خرج به‌دید آورند... بر پادشاه فریضه است تفحص عمال و معاملات و دانستن دخل و خرج و نگاه داشتن اموال و ساختن ذخایر</p>

	از جهت استظهار و دفع کردن مضرت خصوم (ص ۲۶۴).
عدم شتابزدگی در کار مملکت	شتابزدگی نباید کردن و چون خبری شنود یا صورتی بندد اندر آن آهستگی باید فرمود تا حقیقت آن بداند (ص ۱۵۶). آهستگی در همه کار محمود است (ص ۱۵۷). پادشاهان عادل و بیدار دل بی تفحص کارها نکنند و از رسم و آیین سلف پرسند و کتب خوانند و کارها به ترتیب نیکو فرمایند (ص ۱۷۷).
حق گزاردن خدمتکاران	پادشاه نباید از احوال خدمتگزاران خود غافل شود (ص ۳۳). در صورتی که خیانت کنند باید مجازات شوند (ص ۳۳).

بر اساس جدول شماره چهار، مضمون «تدبیر کار ملک» به مفهوم «مشاوره با دانشمندان» شامل مشورت کردن، نشست و برخاست با علما، تدبیر با پیران و دانایان و نسپردن کار به نابخردان است. مفهوم «صاحب خبران ملک (خبرنگاران)» از نظارت بر عملکرد بزرگان، جمع‌آوری اطلاعات تا انتقال آنها به شاه مورد تأکید خواجه است. مفهوم «احترام فرمان‌های شاه» بر حرمت فرمان‌های شاه، وجود قدرت انحصاری شاه، نظارت در دادن القاب و ندادن مسئولیت‌های متعدد به یک نفر است. به گفته وبر دولت دارای انحصار کاربرد زور است و ژان بدن، قدرت دولت را مطلق و غیر قابل تقسیم می‌داند. خواجه نیز وجود دو امیر در یک سرزمین را مصداق قدرت موازی با پادشاه و عامل بی‌اعتباری فرامین دولت و سستی حکمرانی می‌داند. مفهوم «امنیت راه‌ها» به وجود راه‌دار و امنیت راه تأکید دارد. مفهوم «ندیمان و نزدیکان» به دقت در انتخاب آنها و نظارت بر عملکرد افراد هم‌نشین با شاه توجه می‌کند و معتقد است نباید اجازه داد به علت هم‌نشینی با شاه بر رعیت ظلم کنند. مفهوم «سلاح‌های مرصع در رعایت تشریفات» بر حفظ زینت ملک توجه داشته و رعایت نظم و ترتیب افراد نظامی بر گرد سلطان را مهم می‌داند. مفهوم «حسابرسی ولایات» مبتنی بر عملکرد مناسب مالی ایالات مختلف کشور و حسابرسی دقیق آنهاست. مفهوم «عدم شتابزدگی در کار مملکت» بر صبر و مدارا، آهستگی در امور و انجام تحقیق و تفحص قبل از دست‌زدن به هر اقدامی است. «حق‌گزاردن خدمتکاران» به توجه و تقدیر از کارگزاران و مجازات خیانت‌کاران تأکید دارد.

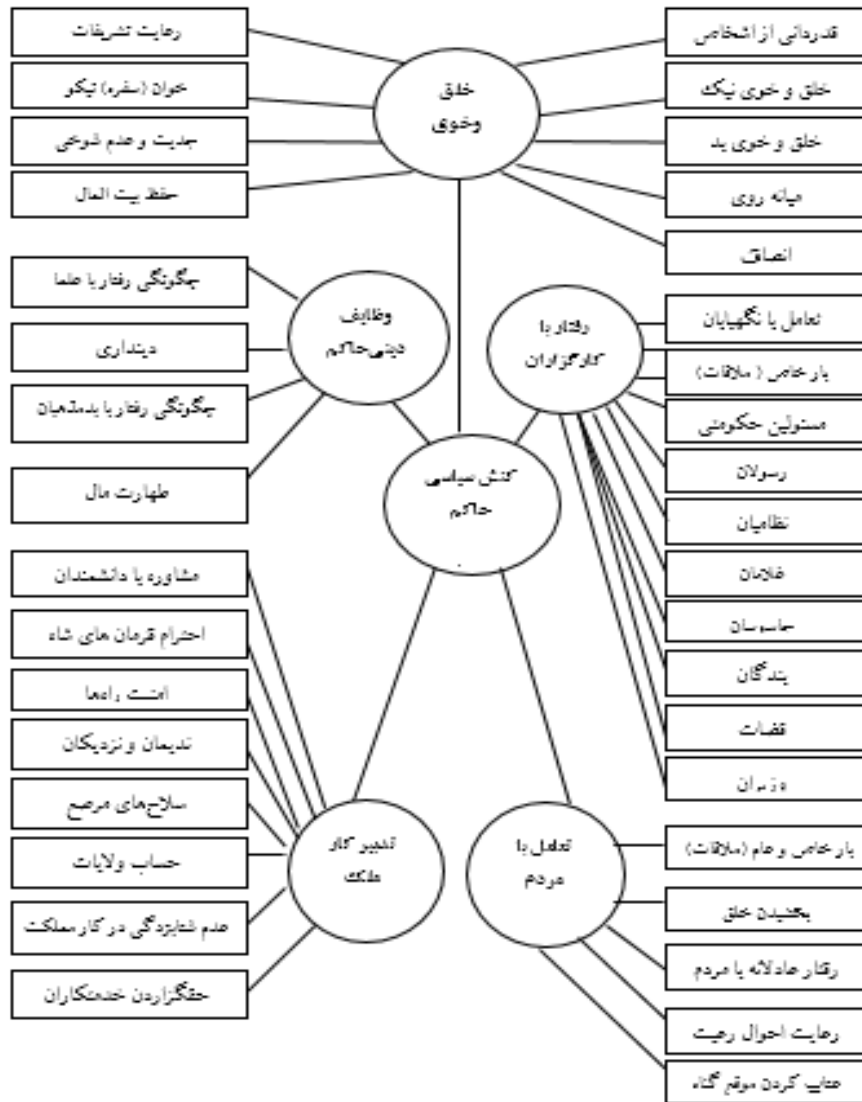
در ارتباط با مضمون تعامل با مردم، برخی مفاهیم شناسایی شده در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۵: مضمون تعامل با مردم

مفهوم	داده‌ها
بار عام	حاکم باید امکان دیدار عموم مردم با خود را فراهم کند، چه در مرکز حکومت چه با رفتن به درون جامعه حتی با رفتن به بادیه (ص ۲۱). همیشه مردم بسیار از متظلمان بر درگاه مقیم می‌باشند و اگرچه قصه را جواب نمی‌یابند نمی‌روند... حاجات غریب و شهری جمله گوش کنند و بر جای نویسند (ص ۲۶۱).
عتاب کردن موقع خطا	مجازات باید به اندازه میزان تخلف باشد (ص ۸).
رعایت احوال رعیت	ایمنی جان، مال، زن و فرزند رعایا ضروری است (ص ۳۵). رعایت حقوق رعایا توسط مقطعان (زمین داران)، عدم ظلم به ایشان و امکان تظلم خواهی آنان (ص ۳۹). به هر شهری محتسبی باید گماشتن تا ترازوها و نرخ‌ها راست دارد تا به واسطه گرانفروشی، مردم فقیر و درویش نشوند (ص ۵۱). نباید گرفتن خراج باعث فقیر شدن مردمان شود (ص ۷۱). باید به صورت دقیق و جزء به جزء از احوال رعیت مطلع باشد (ص ۷۱).
رفتار عادلانه با مردم	حاکم باید با مردم به احسان و عدالت عمل کند (ص ۱۱). حاکم نباید از احوالات خلق بی اطلاع باشد (ص ۱۳). حاکم شخصاً به شکایات مردم رسیدگی کند تا ظالمان دست ظلم کوتاه کنند (ص ۱۴). توصیه به عمال دولتی برای رعایت حال مردم و میانه‌روی نسبت به آنها در جمع-آوری خراج تا مستأصل و آواره نشوند (ص ۲۳). انتقام و قتل حاکمی که به مردم ظلم کند (ص ۴۳).
بخشیدن خلق	هر کسی که بر مسلمانان ببخشد چه منزلت و ثواب یابد که حرمت مسلمانانی نزد خدای تعالی عظیم‌تر و بزرگ‌تر از آسمان و زمین است (ص ۱۶۸).

بر اساس جدول شماره پنج، در ارتباط با مضمون «تعامل با مردم» برخی مفاهیم مرتبط رصد شد. مفهوم «بار عام» مبتنی بر امکان دیدار عموم مردم با شاه و فراهم کردن امکان تظلم‌خواهی آنان است. خواجه در مفهوم «عتاب کردن موقع خطا» به کیفر مردمان متناسب با میزان خطا اشاره می‌کند. مفهوم «رعایت احوال رعیت» بر ایمنی جان و مال رعایا، رعایت حقوق صنفی ایشان، امکان تظلم‌خواهی، مقابله با گران‌فروشی، تناسب خراج با درآمد رعیت و اطلاع دقیق از وضعیت عمومی مردم مبتنی است. مفهوم «رفتار عادلانه با مردم» مبتنی بر احسان به مردم، اطلاع از آنان، رسیدگی به شکایات، میانه‌روی در جمع‌آوری خراج و به قتل‌رساندن امیری است که به مردم ظلم روا دارد. در نهایت مفهوم «بخشیدن خلق» بر منزلت و ثواب بخشایش و گذشت نسبت به مسلمانان تأکید دارد و حاکم را به بخشش توصیه می‌کند. براساس یافته‌های پژوهش می‌توان مدل شبکه مضمونی کنش سیاسی حاکمان را این‌گونه ترسیم نمود.

نمودار شماره ۳: مدل شبکه‌ای تحلیل مضمونی کنش سیاسی حاکمان در سیاست‌نامه
خواجه‌نظام‌الملک

نتیجه

بر این اساس تحلیل مضمونی سیاست‌نامه، پنج مضمون اصلی و مفاهیم آن استخراج شد و یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه ایرانشهری مبتنی بر نگارش سیاست‌نامه‌نویسی با هدف بهره‌گیری از سنت تاریخی حکمرانی ایرانی که هگل، فلیسوف آلمانی آن را ورود بشر به تاریخ خواند از اهمیت زایدالوصفی برخوردار است. خواجه‌نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه با استفاده از این تجربه تاریخی گران‌بها و با توسل به باورهای دینی، به ارائه مدل مطلوب حکمرانی ایرانی - اسلامی می‌پردازد. فعالیت‌های سیاسی حاکم تحت عنوان کنش‌های سیاسی به پنج مضمون اصلی رفتار حاکم با کارگزاران حکومتی، خلق و خوی حاکم، وظایف دینی حاکم، تدبیر کار ملک و تعامل با مردم تبیین می‌گردد. خواجه سعی می‌کند رفتار مطلوب و ایده‌آل سیاسی، اخلاقی و دینی را براساس مضامین ارائه شده به شخص حاکم توصیه کند تا عامل ماندگاری نظام سیاسی و حفظ کارکردهای سیستم حاکم شود. نگاه گرایانه خواجه به حوزه قدرت سیاسی قابل توجه است. به‌رغم تعصبات دینی غیر قابل دفاع و نفرت خواجه از سایر فرق و مذاهب و ادیان، توصیه‌های او نافی سیاست‌ورزی حکیمانه به حاکم در باب میانه‌روی نسبت به مردم و رعایت حال ایشان نیست. توجه به سیاست‌نامه در ساخت دولت بومی و باز تولید اندیشه ایرانشهری در حوزه سیاست اهمیت بسزایی دارد.

منابع

- احمدی‌نژاد، فاطمه، «بررسی چالش‌های توسعه در ایران (برنامه چهارم و پنجم توسعه)؛ با استفاده از تحلیل مضمون»، استاد راهنما: یحیی کمالی، استاد مشاور: صدیقه شیخ‌زاده، گروه علوم سیاسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران، ۱۳۹۹.
- اکوانی، حمداله، «سیاست‌نامه نویسی و چرخش گفتمانی اندیشه سیاسی ایران؛ تحلیل کنش گفتار سیر الملوک»، مجله پژوهش‌های سیاست‌نظری، بهار و تابستان، شماره ۲۵، ۱۳۹۸.
- امام‌جمعه‌زاده، سید جواد، علی حسینی، احسان کاظمی و علیرضا آقا حسینی، «تحلیل گفتمانی نظریه سیاسی و روش سیاسی در یونان باستان»، پژوهش‌های سیاست‌نظری، پاییز و زمستان، شماره ۲۵، ۱۳۹۶.
- بشیریه، حسین، آموزش دانش سیاسی، تهران، نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۶.
- پای، لوسین، فرهنگ سیاسی، ترجمه محبوبه مهاجر، تهران، انتشارات وزارت خارجه، ۱۳۸۳.
- حسین‌عسگری، فرزانه، چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران (برنامه چهارم و پنجم توسعه) با استفاده از تحلیل مضمون، استاد راهنما: یحیی کمالی، استاد مشاور: صدیقه شیخ‌زاده، گروه علوم سیاسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۹۹.
- حیدری، غلامرضا، «بررسی اصول مملکت‌داری و حکومت در نهج‌البلاغه و سیاست‌نامه (با تکیه بر اخلاق و مسئولیت‌های حاکمان)» نشریه نثر پژوهی ادب فارسی، بهار و تابستان، دوره ۲۱، شماره ۴۳، ۱۳۹۷.
- خلیلی‌پور، نازنین و محمدتقی راشد محصل، «بررسی تطبیقی و موضوعی آرتهه شاستره کاوتیلیه و سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی»، مجله پژوهش‌های ایران‌شناسی، پاییز و زمستان، دوره ۶، شماره ۲، ۱۳۹۵.
- درویش‌علی‌پور آستانه، لیلا و علی‌اکبر باقری خلیلی، «بررسی مقایسه‌ای (ویژه زبان) قدرت در سیاست‌نامه و نصیحه‌الملوک»، متن‌شناسی ادب فارسی، بهار، دوره ۸، شماره ۱، ۱۳۹۵.
- سلامت‌آذر، رحیم، «دین و اخلاق در شهریار ماکیاولی و سیاست‌نامه نظام‌الملک؛ یک مطالعه تطبیقی با تکیه بر تفاوتها»، مجله ادبیات و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، تابستان، دوره 1، شماره ۱، ۱۳۹۸.
- عابدی‌جعفری، حسن، محمدسعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی و محمد شیخ‌زاده، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»،

- اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، دوره ۵، شماره ۲، ۱۳۹۰.
- عباس‌زاده، خداویردی و زهرا یوسف‌لو، «دادورزی و ستمستیزی در سیاست‌نامه و قواعد‌السلطین»، فصلنامه بهارستان سخن، پاییز و زمستان، سال ششم، شماره ۲۰، ۱۳۹۱.
- عقدایی، تورج، «تعامل دین و سیاست در سیاست‌نامه»، مجله عرفان اسلامی، دوره ۸، شماره ۲۹، پاییز ۱۳۹۰.
- قدیمی قیداری عباس و علی قانعی زوارق، «دگراندیشی در سیاست‌نامه، تحلیل گفتمان برخورد با مخالف در اندیشه خواجه نظام‌الملک»، مجله اندیشه سیاسی در اسلام، دوره ۳، شماره ۱۳، پاییز ۱۳۹۶.
- کمالی، یحیی، «روش‌شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در سیاست‌گذاری عمومی»، فصلنامه سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۴، شماره ۲، شماره پیاپی ۲، تابستان ۱۳۹۷.
- مشهدی، علی و ژاله غنی کله‌لو، «ده فرمان مالی اسلامی؛ تأملی بر برخی قواعد و اصول نظام مالی اسلامی بر اساس سیاست‌نامه نظام‌الملک»، پژوهش‌های بین‌رشته‌های ادبی، دوره ۲، شماره ۳، ۱۳۹۹.
- نظام‌الملک، خواجه ابوعلی حسن ابن علی، سیاست‌نامه، تصحیح محمد قزوینی، تهران، انتشارات تهران مصور، ۱۳۴۴.
- Boyatzis, R. E, *Transforming qualitative information thematic analysis and code development*, Sage publication, incorporated, Thousand Oaks, 1998
- Braun, Virginia & Clark, Victoria, “Using thematic analysis in psychology”, *Qualitative Research in psychology*, Vol. 3, No. 2, 2006.
- Eulau, H, Janowitz, M, Eldersveld, S, *Political Behavior: A Reader in Theory and Research*. Glencoe, Illinois, 1956.
- Given, L. M, *the sage encyclopedia of qualitative Methods*, Vol. 1-2, California, Sage, 2008.
- Hoffman, John, *A Glossary of Political Theory*, university press, Ltd, 2007.